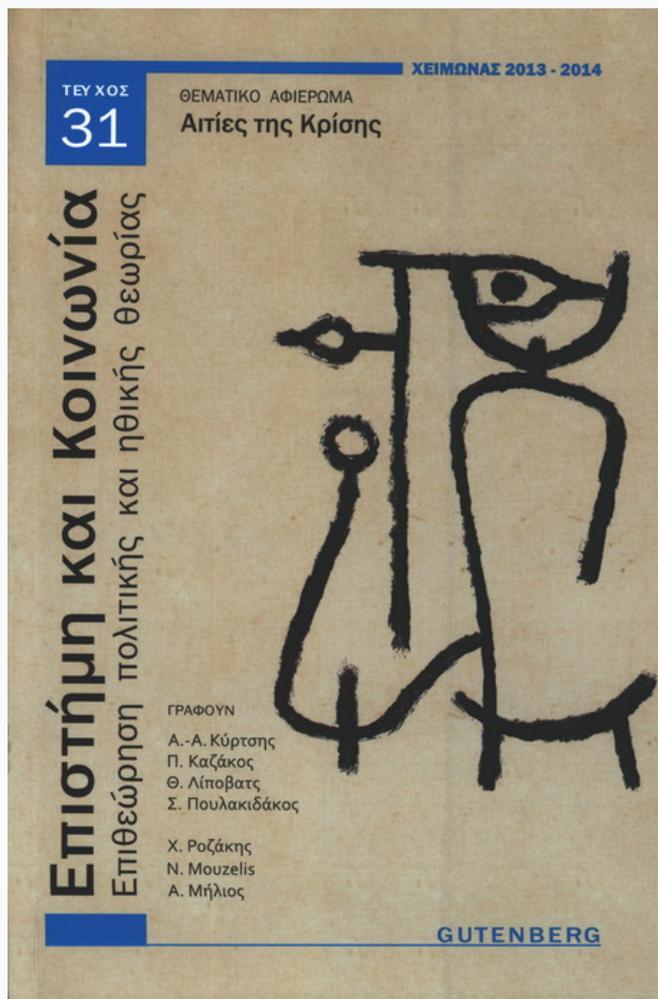

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 31 (2014)

The Crisis and its causes

IN MEMORIAM: Albert O. Hirschman (1915-2012)

Ηλίας Κατσούλης

doi: [10.12681/sas.10301](https://doi.org/10.12681/sas.10301)

Copyright © 2016, Ηλίας Κατσούλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κατσούλης Η. (2016). IN MEMORIAM: Albert O. Hirschman (1915-2012). *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 31, 209–214. <https://doi.org/10.12681/sas.10301>

In memoriam

ALBERT O. HIRSCHMAN
(1915-2012)

Ο *ECONOMIST* (22.12.2012, σ. 96) με αφορμή τον θάνατο του Hirschman γράφει: ‘Ήταν ένας εξαιρετικά περιπατητικός υπηρέτης της θλιβερής επιστήμης. Γεννημένος στο Βερολίνο το 1915, εγκατέλειψε τη Γερμανία το 1933, σπούδασε στο Παρίσι, το Λονδίνο και την Τερζέστη, συμμετείχε στην αντίσταση εναντίον του Μουσολίνι, αγωνίστηκε στο πλευρό των Δημοκρατών στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, υπηρέτησε στον γαλλικό στρατό μέχρι την κατάρρευση το 1940, βοήθησε στην οργάνωση φυγάδευσης προσφύγων, μετανάστευσε στην Αμερική, υπηρέτησε στον στρατό και ήταν μεταφραστής στις δίκες της Νυρεμβέργης. Καλλιέργησε το κοσμοπολιτικό πνεύμα που εγκολπώθηκε όλα αυτά τα χρόνια σε κάθε τι που έγραφε’.

Ο Hirschman υπήρξε ένας οικονομολόγος που διείσδυσε στον γνωστικό χώρο των άλλων επιστημών και επιπλέον ταξίδευσε σε πολλά μέρη του κόσμου για να δει και να εξετάσει τα προβλήματα επί τόπου. Γι’ αυτό ο ίδιος αντιλαμβανόταν τον εαυτό του αλλά και την επιστημονική του εργασία ως *tresspassing*, ως μια δυναμική και με αξιώσεις επέμβαση σε επιστημονικούς κλάδους, χώρες και ηπείρους. Στην αρχή στη Λατινική Αμερική και στη συνέχεια στην Αφρική συνέλεξε ερευνητικό υλικό από το οποίο προέκυψε ένα μέρος του τεράστιου —και σε διάρκεια—

έργου του. Γνωστός στη διεθνή επιστημονική κοινότητα των οικονομολόγων της ανάπτυξης έγινε με το 'κλασικό' του έργο *The Strategy of Economic Development* (1958). Εκείνο όμως που τον καθιέρωσε, και έχει κάνει το όνομά του να είναι επί των ημερών μας τόσο επίκαιρο όσο ποτέ στο παρελθόν, είναι το βιβλίο του *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States* (1971).¹ Ο ίδιος γράφει στον πρόλογο του βιβλίου του: 'Πρόκειται για ένα μη προμελετημένο βιβλίο. Αφετηρία του αποτελεί μια παρατήρηση για τις σιδηροδρομικές συγκοινωνίες της Νιγηρίας'. Εκείνο που έκανε εντύπωση στον Hirschman ήταν ότι οι νιγηριανοί σιδηρόδρομοι απέδιδαν άσχημα ενώπιον του ανταγωνισμού από τα φορτηγά αυτοκίνητα. Τον προβλημάτισε η ανικανότητα της διοίκησης των σιδηροδρόμων να αντιμετωπίσει αυτόν τον ανταγωνισμό πράγμα που τον οδήγησε στη διαπίστωση των τριών εναλλακτικών λύσεων που σ' αυτές τις περιπτώσεις προσφέρονται: η αποχώρηση [exit], η διαφωνία [voice] και η αφοσίωση [loyalty].

Με την απαραίτητη συντομία: ο Hirschman ισχυρίστηκε ότι όταν μια οργάνωση ή μια επιχείρηση 'επιδεινώνει' τον όγκο, την τιμή, την ποιότητα ή ό,τι άλλο του αγαθού, της υπηρεσίας κ.λπ. που προσφέρει, οι καταναλωτές βρίσκονται ενώπιον των ακόλουθων επιλογών: να στραφούν σε άλλη οργάνωση ή επιχείρηση για να προμηθευτούν με καλύτερους όρους (ποιότητας, τιμής, εξυπηρέτησης κ.λπ.) το συγκεκριμένο αγαθό ή υπηρεσία· να εξακολουθούν να αγοράζουν το προϊόν διαμαρτυρούμενοι όμως και απαιτώντας αποκατάσταση και τέλος να παραμείνουν πιστοί στην οργάνωση ή επιχείρηση περιμένοντας η διοίκηση να αναγνωρίσει τα λάθη της και να επανορθώσει. Ο Hirschman δε βλέπει αυτές τις τρεις εναλλακτικές ενώπιον της επιδείνωσης της προσφοράς ενός αγαθού ή υπηρεσίας να υπάρχουν παντού:

1. Βλ. Albert O. Hirschman (2002), *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση. Αντιδράσεις στην παρακμή επιχειρήσεων, οργανώσεων και κρατών*, πρόλογος-επιμ. Η. Κατσούλης, μτφρ. Τ. Πλυτά, σειρά: Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επιστήμης και Νέας Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.

στην οικονομική επιχείρηση, στην οργάνωση (το κράτος, το κόμμα, το συνδικάτο και όπου αλλού), στην οικογένεια, στο σχολείο κ.λπ. Οι συνέπειες όμως που προκαλούνται από την επιλογή της μιας ή της άλλης στάσης είναι πολλές και αντιφατικές και μπορούν να οδηγήσουν σε αποτελέσματα τα οποία δεν είναι δυνατόν να προβλεφθούν ούτε και να ελεγχθούν μετά την εκδήλωσή τους. Έχοντας αυτά υπόψη του ο Hirschman στρέφεται εναντίον των νεοκλασικών οικονομολόγων, οι οποίοι πεπεισμένοι για την ορθότητα του ορθολογικού παραδείγματος αρνούνται να δεχθούν ότι λανθασμένες αποφάσεις επιχειρήσεων, οργανώσεων κ.λπ. μπορούν να διορθωθούν και εμμένουν στην άποψη ότι είναι οι ανταγωνιστικές αγορές που θα τις αντικαταστήσουν με άλλη επιχείρηση και άλλες οργανώσεις προσφέροντας το αγαθό ή την υπηρεσία σε καλύτερους όρους. Πρόκειται για την κρατούσα και σήμερα σουμπετεριανή θεωρία της ‘δημιουργικής καταστροφής’. Ο Hirschman ανήκει σε εκείνους οι οποίοι πίστευαν ότι τα λάθη της ‘αόρατης χείρας της αγοράς’ είναι δυνατόν υπό προϋποθέσεις να διορθωθούν με την παρέμβαση της ‘αόρατης χείρας της πολιτικής’.² Γι’ αυτό και η μεγάλη επίδραση που είχε η θεωρία του στις άλλες κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα στην πολιτική επιστήμη την οποία ενδιαφέρει περισσότερο η επίλυση της διαφωνίας.

Διαφωνία στο μοντέλο του Hirschman σημαίνει οργανωμένη αντίδραση σε επιλογές και παραλείψεις της διοίκησης με σκοπό τουλάχιστον την επαναφορά του status quo ante ή ακόμη και τη βελτίωσή του εκεί που κάτι τέτοιο είναι δυνατό και επιθυ-

2. Μη προσεγμένη από τη θεωρία επικαιρότητα έχουν αποκτήσει οι ιδέες του Hirschman σε σύγκριση με εκείνες του Schumpeter μετά την εκδήλωση της χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2008. Παρά τις αντιρρήσεις των φιλελεύθερων οικονομολόγων που ζητούσαν να αφηθεί η κρίση να οδηγηθεί στα όριά της με τις αναπόφευκτες συνέπειές της (δημιουργική καταστροφή) και η κυβέρνηση των ΗΠΑ αλλά και οι άλλες κυβερνήσεις του δυτικού προπάλτων κόσμου επέλεξαν τη λύση των bail outs, δηλαδή τη διάσωση των χρεοκοπημένων τραπεζών και επιχειρήσεων στην κατεύθυνση της λογικής που ο Hirschman θεμελίωσε, με την ελπίδα ότι ‘επιδεινώσεις’ του είδους που οδήγησαν στην κρίση θα αποφευχθούν στο μέλλον.

μητό. Αποχώρηση από την άλλη μεριά, μπορεί να σημαίνει —και τελικά έτσι είναι— απώλειες οι οποίες οδηγούν σε καταστροφές που κοστίζουν: η αποχώρηση, δηλαδή η επιλογή ενός άλλου αγαθού ή υπηρεσίας, μπορεί να οδηγήσει στην κατάρρευση της οργάνωσης ή της υπηρεσίας που υστερεί, με αποτέλεσμα να χαθούν (καταστραφούν) αξίες οι οποίες με κόπο έχουν παραχθεί. Είναι συνήθως η διαφωνία [voice] και σπανιότερα η αφοσίωση [loyalty] που μπορεί να αποτρέψει ή να αναβάλλει την αποχώρηση [exit] διασώζοντας επιχειρήσεις, θέσεις εργασίας, αγαθά, υπηρεσίες, βελτιώνοντας συγχρόνως την ποιότητα, την τιμή, την αξία τους και ό,τι άλλο. Αυτές οι τρεις εναλλακτικές λύσεις που παρουσιάζει ο Hirschman αναφέρονται συγχρόνως σε τρεις διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους: την οικονομία, την πολιτική, την ηθική, τους οποίους όχι μόνο πλουτίζουν με νέες ιδέες αλλά και φέρνουν περισσότερο τον ένα κοντά στον άλλο δείχνοντας την πολυπρισματικότητα που συνέχει την έρευνα κάθε κοινωνικού φαινομένου.

Αυτή η νεκρολογία γράφτηκε στο χρονικό διάστημα της ‘απεργίας διαρκείας’ που κήρυξε η ΟΛΜΕ στο ξεκίνημα της σχολικής χρονιάς. Πρόκειται για συνήθεια της οποίας χρήση κάνουν οι διδάσκοντες σε όλες τις βαθμίδες της δημόσιας εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο θα προσπαθήσω να ελέγξω την ισχύ των εναλλακτικών λύσεων ‘αποχώρηση’ και ‘διαφωνία’ του Hirschman και να εκτιμήσω τις συνέπειές τους για τους μαθητές, τις οικογένειές τους και την ελληνική κοινωνία.

Είναι αυτονόητο ότι η ‘επιδείνωση’ [deterioration] που προκαλούν στη μαθησιακή διαδικασία οι επαναλαμβανόμενες απεργίες των εκπαιδευτικών οδηγεί σε ‘αποχώρηση’ από τη δημόσια εκπαίδευση των παιδιών των εύπορων οικογενειών, οι οποίες επιλέγουν τα ιδιωτικά σχολεία με την υπόθεση ότι εκεί οι εκπαιδευτικοί δεν απεργούν και γι’ αυτό προσφέρουν καλύτερη μόρφωση. Με τον τρόπο αυτόν, με τις απεργιακές κινητοποιήσεις, εξασθενεί σε μεγάλο βαθμό το όπλο της ‘διαφωνίας’, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να πεισθούν οι καθηγητές να επιλέξουν άλλους τρόπους διεκδίκησης των αιτημάτων τους. Βέβαιως αυτές τις συνέπειες μπορεί κανείς εύκολα να τις φα-

νταστεί και δεν θα χρειαζόταν μια ολόκληρη θεωρία για να τις αναδείξει. Εκείνο όμως που παρά τις εμπειρίες μας δεν έχουμε ακόμη κατανοήσει στην όλη έκτασή του είναι τα επακόλουθα της αδυναμίας ή τέλος πάντων της δυσκολίας προβολής της διαφωνίας μετά την αποχώρηση των μαθητών εύπορων οικογενειών από τη δημόσια εκπαίδευση. Το πρώτο και κυριότερο επακόλουθο θα είναι η ένταση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, η οποία εξακολουθεί να παραμένει έντονα κοινωνικά/ταξικά διαφοροποιημένη. Αυτή η διαφοροποίηση γίνεται ακόμη πιο έκδηλη και σημαντική στις σημερινές κοινωνίες της γνώσης, στον τύπο κοινωνίας δηλαδή στον οποίο εάν δεν ενταχθούμε, δεν πρόκειται ποτέ με τις δικές μας δυνατόμεις να βγούμε από τον φαύλο κύκλο της μη ανάπτυξης στον οποίο έχουμε εμπλακεί. Η αποχώρηση των γόνων των εύπορων οικογενειών από τη δημόσια εκπαίδευση θα στερήσει το δημόσιο σχολείο από τη φωνή [voice] εκείνων των πολιτών οι οποίοι περισσότερο ενδιαφέρονται και διαθέτουν τις προϋποθέσεις και τα μέσα για να ανοίξουν το δημόσιο σχολείο στις προκλήσεις της κοινωνίας της γνώσης. Οι απώλειες λοιπόν της δημόσιας εκπαίδευσης από την αποχώρηση των γόνων των εύπορων οικογενειών τη ζημιώνουν διπλά: με τη φυγή μαθητών αλλά και με την εξασθένηση της διαφωνίας που θα μπορούσε όχι μόνο να οδηγήσει στη διόρθωση αδυναμιών αλλά και θα εμπλούτιζε τη δημόσια εκπαίδευση με ιδέες που θα βελτίωναν την ποιότητα της προσφερόμενης παιδείας. Από την άλλη μεριά η παρουσία των εύπορων οικογενειών στην ιδιωτική εκπαίδευση θα εμποδίζει, για τους λόγους τους οποίους αναφέραμε, την ενδεχόμενη επιδείνωση της προσφερόμενης εκεί εκπαίδευσης και θα ισχυροποιήσει την έτσι κι αλλιώς αποφασιστική θέση που κατέχουν οι εύποροι στην ελληνική κοινωνία. Αυτές οι απλές διαπιστώσεις ισχύουν και για πολλούς άλλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η επιλογή επί παραδείγματι της αποχώρησης (διαζύγιο) από την οικογένεια στερεί από τα μέλη της, προπάντων από τα παιδιά, το μέσο της διαφωνίας σε αποφάσεις των γονέων, η σωστή χρήση του οποίου θα μπορούσε να διορθώσει καταστάσεις προπάντων προς όφελος των παιδιών.

Στην όλη λογική της επιχειρηματολογίας του Hirschman ανήκει η διαπίστωση ότι τα καθεστώτα τα οποία εμπόδισαν βίαια την εκδήλωση της μίας ή της άλλης επιλογής (δηλαδή τα κομμουνιστικά και γενικά τα ολοκληρωτικά καθεστώτα) ενώπιον περιπτώσεων ‘επιδείνωσης’ των προσφερόμενων αγαθών ή υπηρεσιών, είναι καταδικασμένα είτε να οδηγηθούν σε καταστάσεις ακινησίας και μαρασμού είτε να καταρρεύσουν εκ των έσω, επειδή ακριβώς δεν επιτρέπουν στην υπάρχουσα δυσaréσκεια να εκδηλωθεί. Αυτές ακριβώς τις ιδέες ο Hirschman είχε την ευκαιρία να ελέγξει στην περίπτωση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας μετά την κατάρρευσή της μαζί με τις άλλες κομμουνιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Σε μια μελέτη, προϊόν επιτόπιας έρευνας,³ ο Hirschman διαπιστώνει ότι η έλλειψη της δυνατότητας της αποχώρησης ή της διαφωνίας που χαρακτηρίζει τα ολοκληρωτικά καθεστώτα ήταν η κύρια ή έστω μία από τις αιτίες επιδείνωσης της κατάστασης σε αυτές τις χώρες. Από τη στιγμή που η συγκυρία το επέτρεψε (Gorbatshev, glasnost, perestroika κ.λπ.) οι πολίτες της Ανατολικής Γερμανίας έκαναν στην αρχή χρήση της αποχώρησης, που εξασθένησε το έτσι κι αλλιώς παραπαίον κομμουνιστικό καθεστώς, για να περάσουν κατόπιν με τις συνεχείς διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις στη διαφωνία με την οποία διατρέωναν την απόφασή τους να εμμείνουν και να αγωνιστούν για την ελευθερία τους. Το γεγονός ότι η εξασθένηση του καθεστώτος διευκόλυνε το πέρασμα από την ‘αποχώρηση’ στη ‘διαφωνία’ και κατόπιν στην ‘αφοσίωση’ ήταν αυτό που επέτρεψε την ειρηνική αποκαθήλωση του πλέον καταπιεστικού πολιτικού συστήματος στη μεταπολεμική Ευρώπη.

Παραφράζοντας το συμπέρασμα από τη νεκρολογία του *Economist*, πιστεύω ότι τώρα που ο Α.Ο. Hirschman σίγησε, η φωνή του θα ακούγεται πιο συχνά.

Ηλίας Κατσούλης

3. Albert O. Hirschman (1992). ‘Abwanderung, Widerspruch und das Schicksal der Deutschen Demokratischen Republik’, *Leviathan*, 20: 330-358 (αγγλική μτφρ. (1993). ‘Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History’, *World Politics*, 45: 173-202).